

नैतिक तत्वज्ञान

बी. ए. भाग - १ सेमिस्टर - १

सादरकर्ता

डॉ. वेदप्रकाश डोणगावकर

तत्वज्ञान विभाग प्रमुख

मातोश्री शांताबाई गोटे महाविद्यालय, वाशिम

ved.dongaonkar@gmail.com

अभ्यासक्रम

प्रकरण :- 1

- 1) तत्त्वज्ञानाच्या व्याख्या
- 2) तत्त्वज्ञानाच्या शाखा
- 3) नैतिक तत्त्वज्ञानाच्या व्याख्या

प्रकरण :- 2

- 1) नीतिशास्त्र हे शास्त्र आहे की नाही ?
- 2) आदर्शवादी शास्त्र आणि वर्णनात्मक शास्त्र
- 3) नीतिशास्त्र आदर्शवादी शास्त्र आहे की नाही ?

प्रकरण :- 3

- 1) गरज
- 2) वासना / भूक
- 3) इच्छा
- 4) प्रच्छा
- 5) संकल्प
- 6) हेतू
- 7) उद्देश

प्रकरण :- 4

- 1) ग्रीक सुखवाद : अ) सायरेनिझम
- ब) एपीक्यूरस
- क) बेथेम
- ड) मिल्ल

प्रकरण :- 5

- 1) इमैन्युअल कान्ट :
- अ) सत् संकल्प
- ब) निरपेक्ष आदेश
- क) कर्तव्यासाठी कर्तव्य

तत्त्वज्ञानाची उत्पत्ती

तत्त्वज्ञान हा शब्द तत्त्व आणि ज्ञान या दोन शब्दापासून बनला आहे. यातला 'तत्त्व' हा शब्द 'तत्' आणि 'त्व' या दोन वर्ण समुहापासून बनला आहे. 'तत्' या शब्दाचा अर्थ 'ते' (पज) असा होतो. तर 'त्व' या शब्दाचा अर्थ 'पणा' (दमे) असा होतो. यावरुन 'तेपणा' हा शब्द बनतो. हा तेपणा शब्द 'सत्' (त्मंससपजल) चा बोधक आहे. या सत् शब्दासाठी विश्वाला व्यापणारा 'तत्त्व' हा शब्द अभिप्रेत आहे. यावरुन 'तेपणा' म्हणजे 'तत्त्व' असे म्हणता येईल. म्हणून सत् किंवा तत्त्वाच्या ज्ञानाला तत्त्वज्ञान म्हणतात.

तत्त्वज्ञानाला 'दर्शन' असे म्हणतात. हा दर्शन शब्द संस्कृत भाषेतील 'दृश' या धातूपासून बनला आहे. या दृश शब्दाचा अर्थ 'पहाणे' असा होतो. यावरुन 'दृश्यते' अनेन इति दर्शनम्' अशी दर्शनची व्याख्या केली आहे. सामान्यतः दर्शन करणे किंवा पहाण्याची क्रिया ही डोळयांनी होत असते. पण डोळयांनी दिसणाऱ्या सामान्य वस्तूच्यामागे असलेल्या सत्याकडे सुक्ष्म दृष्टिने पहाणे म्हणजे दर्शन होय.

तत्त्वज्ञानाला इंग्रजीमध्ये अप्स्ट्रॉफ्टम्ह असे म्हणतात. हा अप्स्ट्रॉफ्टम्ह शब्द ग्रीक भाषेतील अप्स्ट्रैट आणि "व्यभृत" या दोन शब्दापासून बनला आहे. यापैकी अप्स्ट्रैट शब्दाचा अर्थ 'प्रेम' असा होतो. तर "व्यभृत" या शब्दाचा अर्थ 'ज्ञान' किंवा 'शहाणपण' असा होतो. यावरुन 'ज्ञानाविषयी प्रेम' (स्वअम वित ज्ञानवूमकहम) किंवा 'शहाणपणा विषयी प्रेम' (स्वअम वित पेकवउ) याला तत्त्वज्ञान म्हणतात. तर पाश्चात्य तत्त्वज्ञ पायथागोरसच्या मताप्रमाणे ज्ञानावर प्रेम करणा-याला तत्त्वज्ञ असे म्हणतात.

तत्त्वज्ञानाच्या व्याख्या

- 1) आपल्या अखिल अनुभवराशीचा अन्वय आणि अर्थ लावण्याचा अटोकाट प्रयत्न म्हणजे तत्त्वज्ञान होय – व्हील डयुरंट :
- 2) सुसंगतपणे प्रश्न सोडवण्याचा पराकाष्ठेचा प्रयत्न तत्त्वज्ञान होय :
- 3) इंद्रियगोचर विश्वाला आधारभूत असणाऱ्या अंतिम सत्याचा अभ्यास म्हणजे तत्त्वज्ञान होय :
- 4) जटील संकल्पनांचे सरल संकल्पनात विश्लेषण करने म्हणजे तत्त्वज्ञान होय :

तत्त्वज्ञानाच्या शाखा

१) सत्ताशास्त्र

२) ज्ञानमीमांसा

३) तर्कशास्त्र

४) नीतिशास्त्र

५) सौदर्यशास्त्र

नैतिक तत्वज्ञान किंवा नीतिशास्त्राच्या व्याख्या

- 1) नीतिशास्त्र म्हणजे रुढी, चालीरिती किंवा सवयीचा अभ्यास करणारे शास्त्र होय.
- 2) आचरणाचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे नीतिशास्त्र होय.
- 3) आचरणावर दिलेल्या नीतिनिर्णयाचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे नीतिशास्त्र होय.
- 4) आचार व शिल त्यावर दिलेले नीतिनिर्णय, ते देताना अधारभूत ठरलेले ध्येय व त्या ध्येयाला उपयुक्त ठरणारे नियम आदी सर्वांचे अध्ययन करणारे शास्त्र म्हणजे नीतिशास्त्र होय.

अ) नीतिशास्त्र हे शास्त्र आहे की नाही ?

- सामान्यतः ज्या ज्ञान शाखेमध्ये तात्त्विक, सामान्य आणि सुसंबंध स्वरूपातून अभ्यास केला जातो त्या ज्ञानशाखेला शास्त्र म्हणतात. नीतिशास्त्रामध्ये देखिल ज्या विषयांचा अभ्यास केला जातो तो तात्त्विक, सामान्य आणि सुसंबंध स्वरूपातून केला जातो. म्हणून नीतिशास्त्र हे शास्त्र आहे.
- **तात्त्विक** :- जे ज्ञान केवळ ज्ञानासाठी म्हणून मिळवीले जाते त्याला तात्त्विक ज्ञान असे म्हणतात.
- **सामान्य** :- एकाच प्रकारच्या किंवा जातीच्या सर्व वस्तुंना लागू पडणारे ज्ञान सामान्य ज्ञान म्हटले जाते.
- **सुसंबंध** :- एखाद्या विषयाची सुव्यवरथीत मांडणी म्हणजे सुसंबंध होय.

ब) वस्तूवादीशास्त्र आणि आदर्शवादीशास्त्र

- वस्तूवादीशास्त्र :- 'जे शास्त्र नैसर्गिक घटनामधील वास्तविक सामान्य नियम शोधण्याचा प्रयत्न करते त्याला वस्तूवादी शास्त्र म्हणतात.' वस्तूवादीशास्त्र घटना जशी आहे तशी सांगत असते. हे शास्त्र कथणात्मक किंवा वर्णनात्मक (कमेबतपचजपअम) आहे. या शास्त्रामध्ये मनुष्य बाह्य निसर्गशक्तीचा अभ्यास करित असतो. म्हणून या शास्त्राला निसर्गप्रधाण शास्त्र म्हणता येईल. हे शास्त्र निसर्गशक्तीचा उपयोग करून मानवाच्या ऐंद्रीय जीवनात भर घालते. या शास्त्रामध्ये जे सिद्धांत सांगीतले जातात त्यांची सिद्धता देता येत. उदा. 4 या संख्येची सिद्धता $2 + 2 = 4$ अशी देता येते. हे शास्त्र आपले कार्य मापन (डमेन्टमउमदज) स्वरूपात करित असते. उदा. 1 कि.मी. अंतर म्हटले असता 1000 मीटर ऐवढे अंतर मोजून दाखविता येते. एकांदा शब्द, संख्या, माप इत्यादी द्वारे ज्या अभ्यास शाखेत वस्तूचे वर्णन केले जाते त्याला वर्णनात्मक वा वस्तूवादी शास्त्र म्हणतात.

- आदर्शवादीशास्त्र :- 'जे शास्त्र आपल्या कक्षेतील विधानाची शुद्धता किंवा योग्य-अयोग्यता निश्चित करण्याकरिता आदर्शवत असा निकष शोधण्याचा प्रयत्न करते त्याला आदर्शवादीशास्त्र म्हणतात.' आदर्शवादीशास्त्र घटनेच्या गुण-रूपावर अभिप्राय देण्याचे, त्या घटनेचे मुलतत्व ठरविण्याचे कार्य करित असते. हे शास्त्र मूल्यात्मक किंवा अभिप्रायात्मक (चक्तमबमंजपअम) आहे. हे शास्त्र मानवाच्या अंतरिक जीवनावर संस्कार करते. म्हणून या शास्त्राला संस्कृती प्रधाण शास्त्र म्हणता येईल. हे शास्त्र मानवाच्या अंतरिक जगतात शुद्धता निर्माण करून मानवाला सुख, शांती, समाधान मिळविण्याचे सामर्थ्य देते. मात्र वस्तूवादीशास्त्रा प्रमाणे या आदर्शवादी शास्त्रामध्ये सांगितलेल्या मूल्याची सिद्धता देता येत नाही. करन आणि अर्जून हे दोघेही चांगले धणूरधारी होते. असे म्हणत असतांना या दोन्ही पैकी सर्वोत्तम कोण ? या प्रश्नाची सिद्धता हे शास्त्र सहजा सहजी देऊ शकत नाही. परंतु याचा अर्थ अशा प्रश्नांची सिद्धता हे शास्त्र देऊच शकत नाही असे मात्र म्हणता येणार नाही. कारन हे शास्त्र कोणताही निर्णय देण्यापुर्वी संस्कार, अंगिकारलेले मूल्य, आचरण, हेतू इत्यादी बाबींच्या आधारे त्या दोन व्यक्तीचा अभ्यास करित असते. अर्थात या शास्त्रानूसार कोणत्याही सिद्धांताची सिद्धता देण्याची प्रक्रिया इतर शास्त्राच्या तुलणेत निराळी आहे. हे शास्त्र आपले कार्य मूल्यमापन (म्हंसनंजपवद) स्वरूपात करित असते. उदा. गाडगेबाबा आणि तूकडोजी महाराज हे दोघेही संत होते. पण यांच्या पैकी थोर कोण ? या प्रश्नाच्या उत्तरासाठी हे शास्त्र या दोन्ही संताच्या विचार व कार्याची तूलना करित असते.

क) नीतिशास्त्र हे आदर्शवादी शास्त्र आहे की नाही ?

- वरस्तूवादी शास्त्र आणि आदर्शवादी शास्त्र असे शास्त्राचे दोन प्रकार पडतात. वरस्तूवादीशास्त्रामध्ये प्रत्येक घटकाचा अभ्यास तटस्थपणे केला जातो. म्हणजेच 'अ' (वरस्तू) म्हणजे काय ? याचाच विचार केला जातो. भौतिकशास्त्र, जीवशास्त्र ही वरस्तूवादीशास्त्र आहेत. तर 'जे शास्त्र आपल्या कक्षेतील विधानाची आणि आचरणाची शुद्धता किंवा योग्य—अयोग्यता निश्चित करण्याकरिता आदर्शवत असा निकष शोधण्याचा प्रयत्न करते त्याला आदर्शवादी शास्त्र म्हणतात.' आदर्शवादी शास्त्रामध्ये 'अ' (वरस्तू) कसे आहे ? यापेक्षा 'अ' (वरस्तू) कसे असावे ? याचा अधिक विचार केला जातो. नीतिशास्त्र ही आदर्शवादी शास्त्र आहे. कारन नीतिशास्त्रामध्ये नीति व ध्येयाच्या आधारे आदर्शवत निकष लावून मानवाचे आचरण कसे असावे ? याचा विचार केला जातो. आदर्शवादी शास्त्र हे मूल्यात्मक आणि अभिप्रायात्मक असते. नीतिशास्त्र सुद्धा नैतिक मूल्यांची चर्चा करून त्यावर अभिप्राय देत असते. आदर्शवादी शास्त्र हे मानवाच्या अंतरिक जीवनावर संस्कार करनारे असते. नीतिशास्त्र सुद्धा वेगवेगळ्या महापुरुषांच्या जीवन कार्याची व त्यांच्या आदर्श विचारांची चर्चा करून मानवाच्या अंतरिक जीवनावर संस्कार करित असते. आदर्शवादी शास्त्राचे प्रमुख कार्य मानवाच्या जीवनात शुद्धता आनने हे आहे. नीतिशास्त्र सुद्धा सत्य, अहिंसा, अस्तेय, अपरिग्रह, ब्रह्मचार्य, प्रेम, करुणा, दया, क्षमा, परोपकार, परार्थवाद, शुभत्व, कर्तव्यनिष्टा इत्यादी मूल्य संस्कारित करून मानवाच्या जीवनात शुद्धता निर्माण करण्याचा प्रयत्न करते. आदर्शवादी शास्त्रची ही सर्व प्रमुख लक्षणे नीतिशास्त्रामध्ये आढळून येतात. म्हणून नीतिशास्त्र हे आदर्शवादी शास्त्र ठरते.

प्रकरण तीसरे

आचरणाचे मानसशास्त्रीय विश्लेषण

- अ) गरज :— वनस्पतींच्या ठिकाणी संभवणाऱ्या प्रेरकांना किंवा धार्मना गरज म्हणतात.
- ब) वासना (भूक / क्षुधा) :— ज्या गोष्टीची अवश्यकता असते त्या गोष्टीकडे अकर्षिले जाने किंवा त्याकडे लक्ष जाने म्हणजे वासना होय.
- क) इच्छा :— इच्छा हे वासनेचे क्रियात्मक व ज्ञानात्मक रूप आहे.
- ड) प्रेच्छा :— दोन इच्छेत संघर्ष होऊन विजयी झालेल्या इच्छेला प्रेच्छा म्हणतात
- इ) संकल्प :— दोन इच्छेच्या संघर्षात विजयी झालेल्या एका स्वतंत्र प्रेच्छेला कृतीत उत्तररक्वीण्याचा मानवाने क्लेलेला निश्चय म्हणजे संकल्प होय.
- ई) हेतू :—
- उ) उद्देश (उद्दीष्ट) :— हेतूची व्यापक अवस्था म्हणजे उद्देश होय. उद्देशामध्ये हेतू म्हणजेच राग, द्वेष, भिती, करुणा यासारख्या सुखद

प्रकरण चौथे

सुखवाद

1) सायरेनिझ्म

- सॉक्रेटिसचा शिष्य अरिस्टीपस हा या सिद्धांताचा पुरस्कर्ता आहे.
- अरिस्टीपस हा सायरेन शहराचा रहिवाशी होता.
- हा सिद्धांत भावनाप्रधाण आहे.
- कोणतेही कर्म करीत असतांना स्वतःच्या भावना लक्षात घेवून सुखाला महत्व दिले पाहिजे.
- स्वतःचे सुख मिळवीने हेच मानवाचे परम्प्राप्तव्य होय.
- दोन सुखामध्ये गुणात्मक भेद नसतो असे मानावे.
- मद्यप्राशन करून मिळणारे सुख आणि पुस्तक वाचून मिळणारे सुख हे दोन्ही सुख समान असते.
- दोन सुखापैकी ज्या सुखाची 'तिव्रता' ही अधिक असते त्याच सुखाची निवड केली पाहिजे.
- अरिस्टीपस हा दोन सुखामध्ये गुणात्मक नाही तर परिमाणात्मक भेद करतो.
- मानसाने शारिरिक आणि मानसिक सुखापैकी शारिरिक सुखाला प्राधाण्य दिले पाहीजे.
- कारन शारिरिक सुख हे मानसिक सुखापेक्षा अधिक तीव्र असते.
- हा सिद्धांत वर्तमान सुखाला सुद्धा महत्व देतो.
- या सिद्धांताची अशी धारणा आहे की, "शहाणा मनुष्य वर्तमान सुखाचाच उपभोग घेतो आणि भविष्यकाळ कितीही रम्य वाटत असला तरिही त्यावर विश्वास ठेवत नाही."
- या सुखवादी सिद्धांताला निकृष्ट स्वार्थसुखवादी असे म्हणतात.

2) एपीक्युरिनिझम

ved.dongaonkar@gmail.com

- सॉक्रेटिसचा दुसरा शिष्य एपीक्युरस याने हा सिद्धांत मांडला.
- हा सिद्धांत बुद्धीप्रधाण आहे.
- सायरेनिझमप्रमाणे हा सिद्धांतसुद्धा मानवाने कोणतेही कर्म करीत असतांना स्वतःच्या सुखाला महत्व दिले पहिजे असे मानतो.
- या सिद्धांतानुसार 'मानसिक आणि शारिरीक कष्टाच्या अभाव म्हणजे सुख होय'.
- भावनीक सुखाच्या तुलनेत बौद्धीक सुख कधीही चांगले असते. कारन भावनेच्या आधारे प्राप्त होणारे सुख हे क्षणिक असते.
- एपीक्यूरीझमनुसार बुद्धीच्या आधारे प्राप्त होणारे सुख हे अधिक निश्चित असते.
- या सिद्धांतानुसार शारिरीक आणि बौद्धिक हे सुखाचे दोन प्रकार आहेत.
- यापैकी बौद्धिक सुख हेच वास्तविक असते आणि बौद्धिक सुख प्राप्त करने हेच मानवाचे ध्येय असले पाहिजे.
- हा सिद्धांत मन आणि इंद्रियांवर नियंत्रण ठेवून दुःख निवारणाला महत्व देतो. या शिवाय धर्मामूळे उत्पन्न होणाऱ्या भीतीपासून मुक्ती मीळण्यावरही या सिद्धांताचा भर आहे. कारन दुःख निवारण आणि भीतीपासून मीळालेल्या मुक्तीमूळे मानवाला आत्म शांती लाभते. आशा प्रकारची ही आत्मशांती लाभलेली व्यक्ती कोणत्याही परिस्थितीत सुखीच रहाते असे हा सिद्धांत मानतो.

ved.dongaonkar@gmail.com

ब) बैंथेम आणि मीलचा उपयुक्ततावाद

- 1) बैंथेमचा सुखवाद :-

1. भौतिक (नैसर्गिक) आदेश
2. राजकीय आदेश
3. सामाजिक आदेश
4. धार्मिक आदेश

- सुखाची परिमाण / मोजमाप

• 1. तीव्रता	2. कालावधी
• 3. निकटता	4. निश्चितता
• 5. शुद्धता	6. फलद्रूपता / उत्पादकता
• 7. व्यापकता	

2) मीलचा सुखवाद :-

बेंथमच्या तुलणेत मीलचा उपयुक्ततावाद अधिक शुद्ध स्वरूपाचा आहे. 'अधिकांश लोकांचे अधिकांश सुख' हे वाक्य त्याच्या नावाने अत्यंत प्रसिद्ध आहे. त्याचा उपयुक्ततावाद हा पुर्णपणे बुद्धिवर अवलंबून आहे. आपले उपयुक्ततावादी विचार मांडताना मील दोन युक्तीवाद देतो. त्या पैकी पहिला युक्तिवाद सुखवादाचे तर दुसरा युक्तिवाद उपयुक्तवादाचे स्पष्टिकरण देणारे आहे. ते दोन युक्तिवाद पुढिल प्रमाणे :

पहिला युक्तिवाद :

प्रत्येक व्यक्ति सुखाची इच्छा का करते ? या प्रश्नाच्या संदर्भात मील हा युक्तिवाद देतो :

1. जे पाहिले जाते ते पहाण्यायोग्य असते.
2. जे ऐकले जाते ते ऐकण्यायोग्य असते.
3. जे इच्छिले जाते ते इच्छिण्यायोग्य असते.
4. सर्व व्यक्ति सुखाची इच्छा करतात. कारण सुख इच्छिण्यायोग्य असते.

दुसरा युक्तिवाद :

प्रत्येक व्यक्ति 'सर्वांच्या' सुखाची इच्छा का करते ? या प्रश्नाच्या संदर्भात मील हा युक्तिवाद देतो :

1. प्रत्येक व्यक्तिचे सुख त्या व्यक्तिस इष्ट म्हणजे प्रीय असते.
 2. सर्वांचे सुख त्या व्यक्ति समुहास इष्ट म्हणजे प्रीय असते.
- म्हणून प्रत्येक व्यक्तिस सर्वांचे सुख इष्ट म्हणजे प्रीय असते.

प्रकरण पाचवे

आदेशात्मक नीतिशास्त्र

अ) शुभ संकल्प / सत् संकल्प (Good Will)

- 1) शुभ हे सत् स्वरूप आहे
- 2) शुभ हे साध्य स्वरूप आहे
- 3) शुभ हे बुद्धी स्वरूप आहे

ब) निरपेक्ष किंवा निरूपाधीक आदेश (Categorical Imperative)

1. सापेक्ष आदेश
1. निरपेक्ष आदेश

पहिला आदेश :— ‘एखादे तत्त्व सर्वसामान्य झाले तरी, ज्या तत्त्वापासून विसंगती निर्माण होणार नाही अशा तत्त्वानुसार वागा.’

दुसरा आदेश :— ‘मानवतेला साधन न समजता साध्य समाजून वागा.’

तिसरा आदेश :— ‘साध्याच्या साम्राज्याचे नागरिक म्हणून जीवन जगा.’

चौथा आदेश :— ‘एखादा नियम मी स्वतःच स्वतःवर लादून घेतो, तेळ्हाच तो नियम नैतिकदृष्ट्या माझ्यावर बंधनकारक असतो.’

क) कर्तव्यासाठी कर्तव्य (Duty for duty's sake)

नीतिनियमाप्रती श्रद्धा किंवा पुज्यभाव ठेवण्याची अपेक्षा करित असतांना कांट आचरणाचे किंवा कृतीचे दोन प्रकार करतो.

1) नीतिनियमानुसार घडणारे आचरण 2) नीतिनियमाप्रती श्रद्धा किंवा पुज्यभाव ठेवून घडणारे आचरण.

परिणामाच्या दृष्टिकोणातून या दोन आचरणामध्ये कोणताही भेद नाही. परंतु तात्त्विक आणि हेतूच्या दृष्टिकोणातून या दोन आचरणामध्ये भेद आहे. पहिले आचरण हे नीतिनियमाचे ज्ञान ठेवून घडणारे आचरण आहे. मात्र दुसरे आचरण हे नीतिनियमाचे ज्ञान असनारे पण त्याच बरोबर नीतिनियमांचे महत्व जानणारे म्हणजेच नीतिनियमाची जानिव असणारे आणि त्या नुसार चालण्यावर भर देणारे म्हणजेच नीतिनियमावर श्रद्ध आचरण आहे. या संबंधीचे उदाहरण पुढिल प्रमाणे:

पहिल्या आचरणानुसार :

- रस्त्याच्या डाव्या बाजूने चालण्याचा नियम आहे.
- म्हणून आपन रस्त्याच्या डाव्या बाजूने चालले पाहिजे.

दुसऱ्या आचरणानुसार :

- मानवाने मानवाच्या हितासाठी रस्त्याच्या डाव्या बाजूने चालण्याचा नियम केला आहे.
- रस्त्याच्या डाव्या बाजूने चालणे कधीही योग्य असते.
- म्हणून रस्त्याच्या डाव्या बाजूने चालावे.